

MURAT BELGE • **Başka Kentler, Başka Denizler 4**

MURAT BELGE 1943'te doğdu. I.Ü. Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. 12 Mart döneminde iki yıl cezaevinde kaldıktan sonra 1974'te üniversiteye döndü. 1981'de doçentken istifa etti. *Halkın Dostları*, *Birikim*, *Yeni Dergi*, *Yeni Gündem*, *Milliyet Sanat*, *Papirüs* dergilerinde ve *Cumhuriyet*, *Demokrat*, *Milliyet*, *Radikal* gazetelerinde yazdı. 1983'te İletişim Yayınları'nı kurdu. 1997'de profesör olan Murat Belge, Bilgi Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve *Tarafta* yazıyor. Kitapları: *Tarihten Güncelliğe* (Alan, 1983; İletişim, 1997), *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek* (Birikim, 1989), *Marksist Estetik* (BFS, 1989; Birikim, 1997), *The Blue Cruise* (Boyut, 1991), *Türkiye Dünyanın Neresinde?* (Birikim, 1992), *12 Yıl Sonra 12 Eylül* (Birikim, 1992), *İstanbul Gezi Rehberi* (Tarih Vakfı, 1993; İletişim, 2007), *Boğaziçi'nde Yahılar ve İnsanlar* (İletişim, 1997), *Edebiyat Üstüne Yazılar* (YKY, 1994; İletişim, 1998), *Tarih Boyunca Yemek Kültürü* (İletişim, 2001), *Başka Kentler, Başka Denizler 1* (İletişim, 2002), *Yaklaştıkça Uzaklaşıyor mu?* (Birikim, 2003), *Osmanlı: Kurumlar ve Kültür* (Bilgi Üniversitesi, 2006), *Başka Kentler, Başka Denizler 2* (İletişim, 2007), *Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni* (İletişim, 2008), *Sanat ve Edebiyat Yazıları* (İletişim, 2009), *Başka Kentler, Başka Denizler 3* (İletişim, 2011), *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye* (İletişim, 2012), *Edebiyatta Ermeniler* (İletişim, 2013). Yazanın ayrıca William Faulkner, James Joyce ve John Berger'dan çevirileri yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 2000

ISBN-13: 978-975-05-1572-9

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

KAPAKTAKI *DESEN* Petra Rau: *3 Stripy Flying Fish or Wheely Ship 3* © Petra Rau, 2014

Bu resim, ressam Petra Rau'nun izniyle kullanılmıştır.

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MURAT BELGE

Başka Kentler, Başka Denizler

4

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Brezilya	9
Tanzanya	63
Sudan	105
Fransa	131
Teşrifatlı Londra	269
Siena	301
Ljubljana - Slovenya	337
Polonya	377
Yunanistan	429
Erbil	503

Önsöz

Başka Kentler, Başka Denizler'in birinci cildi 2002'de yayımlanmış. 12 yıl önce. Bu kitabı yazmaya başladığımda bunun bir "ikinci" cildi olacağını düşünmemiştim. Ama başladıktan biraz sonra da, bunun öyle tek bir ciltte tamamlanamayacağını anladım. Anlamasına anladım da, bakın şimdi dördüncü cildin önsözünü yazmaktayım. İkinci cilde yazdığım önsözde ise, "Bu gidişle dörtleyeceğim galiba," diye bir kehanette bulunmuşum. Daha hiçbir şey yazmadığım Britanya var ki, bir başladım mı, herhalde en uzun yazacağım yer. Rusya var, Hindistan var. Bundan sonra gideceğim başka yerler de olacak herhalde. Yani "beşlemek" de işten değil, "altılamak" da.

Yazıp yazıp bitiremediğime göre, bu gezi anılarını yazmaktan hoşnut olmalıyım. Düşününce, evet, öyle. İnsanoğlu, bir kere "anı" anlatmaktan hoşlanıyor olmalı.

Öte yandan, yalnız "anı" da değil bu yazdıklarım. Anı kısmı belki yarısını bile bulmuyordur. Özellikle bunları yazmaya giriştiğimden beri, gittiğim yerlerle ilgili bilgi toplamaya önem veriyorum, bunları da yazıyorum – tabii çoğu ülkenin ya da kentin tarihine ilişkin bilgiler. Onların yanısıra, edebiyat, resim, musiki, yani sanat üstüne de düşündüklerimi yazıyorum.

"Mikro" tarihçilik epey yayıldı dünyada. Böylece, bir zamanlar "ciddi" tarihçilik alanına girmediği düşünülen, "önemsiz ayrıntı" muamelesi gören şeyler de incelenir ve üstüne yazılır olgular haline geldi. Sözün gelişi, İskoçlar'ın Stuart hanedanından gelen Mary'yi ("Mary Queen of Scots" diye bilinir) Kraliçe Elizabeth'in öldürttüğünü biliriz. Bu idama yol açan entrikaları bir yerlerde oku-

muş, öğrenmişizdir. Ama ben Mary'nin başına peruka taktığını, idamında bunun baltayı vuran celladın elinde kaldığını bilmezdim, daha yeni öğrendim. Tamam, bunu öğrenince tarih anlayışım değişmedi; Elizabeth'e veya dönemine bakışım değişmedi – ama, ilginç değil mi? Bu tür, somut, kişisel hayata ilişkin bilgiler benim de ürettiğim bu metinlere sanki daha iyi uyuyor.

İnsanlar “anı” anlatmaktan hoşlanır, demiştim. Bu doğru, ama kimi zaman, özellikle benim kuşağım, fazla “şahsiyat” yapmaktan da kaçınır. Öyle alışmamışızdır bizler, fazla kişiselleşmeyi hatta “ayıp” sayarız. Oysa bu artık son derece yaygınlaştı. İnsanlar her şeylerini sere serpe anlatıyorlar.

Onun için “Ben o ‘pub’a gittiğimde...” diye başlayıp gitmektense, “Dr. Johnson o ‘pub’a gitmeyi severdi...” hikâyesini anlatmayı tercih ediyorum. Umarım kabul edilebilir bir denge tutturabiliyordumdur.

Brezilya

Rio de Janeiro'da, bir tepede, devasa bir İsa heykeli bulunduğu bilinir. Benim için, Grand Canyon'ın Arizona'da bulunduğunu bilmek gibi bir şey – gitmediğim, görmediğim bir yerin bilgisi. Bir hayli uzaklarda olduğu için, gideceğimi de aklımdan pek fazla geçirmedim bir yer. Ama bir gün, Rio'ya gittim...

Rio'ya gidince, bu heykelin varlığını birdenbire daha yakından hissetmeye başlıyorsunuz. Çünkü şimdi, Rio'nun üzerinde kurulu olduğu, bu heykelin de içinde yer aldığı ilginç topografyayı kendi gözünüzle görmeye başladınız. Kurtarıcı İsa'nın üstünde olduğu o tepe, Corcovado, bu topografyada özel bir nokta: kente en iyi bakılan yerlerden biri (böyle yerler, bunun gibi doğal ya da Eiffel gibi insan yapısı, aynı zamanda kentin her köşesinden görülen yerlerdir). Zaten onun için Rio'ya gelen turistlerin ilk yaptığı işlerden biri Corcovado'ya tırmanıp kenti seyretmek. Rehber kitapları, bu işi acemice yapmamak için, havanın pusu olup olmadığını denetlemeniz yolunda uyarıda bulunuyor.

Bu sivri tepeye bir fönükler tarzı tren ya da otomobille çıkıyorsunuz. Her iki durumda da, Tijuca Ormanı içinden geçeceksiniz. Bu, dünyanın herhangi bir yerinde bir kentin içinde görebileceğiniz en büyük orman. Vaktiyle bir kahve plantasyonu haline getirilmişken "İmparator" II. Dom Pedro'nun emriyle yeniden ormana döndürülmüş.

Bu zengin yeşilliğin içinden yaklaşık dört kilometrelik tren yolculuğundan sonra (araba yolu, mesafe olarak, daha uzun) Redentor (Kurtarıcı) İsa'nın, daha doğrusu heykelin kaidesinin, dibine geliyorsunuz. İki kolunu iki yana açmış bu heykel betondan yapılmış ve 1.145 ton ağırlığında. Boyu 30 metre, iki elinin

arası da 28 metre tutuyor (ansiklopedi karıştırmadım, ama Leonardo'nun ünlü anatomik çalışmasına uygun olduğunu umuyor ve tahmin ediyorum). Kolların niçin böyle açık durduğu sorusuna Paulista'ların, yani Sao Paulo halkının cevabı: "Rio'luların çalışmaya başlamasını bekliyor. Bunu görünce alkışlayacak!" Carioca'lar ("Rio'lular" demek) ise heykellerini seviyor ve formunda herhangi bir bozulma olmasına meydan vermiyorlar. İsa'yı zahmete sokmamak için, çalışmıyorlar.

Corcovado tepesine (709 metre olduğunu da ekleyeyim) çıkıp, aşağıdaki Carioca'lara ve onlar yoluyla hepimize zaaflarımızı bağışlayarak gülümseyen İsa'yı yakından görmedim. Çünkü bu çok turistik! Çıkılan öbür tepeye, Pao de Açúcar'a, teleferiği bozulduğu için erişilemiyordu, benim yapacağım bir şey yoktu; ama Corcovado'ya (bu kelime ya da ad "kambur" anlamına geliyor), çıkmama kararını kendim vermek zorunda kaldım.

Ama, heykel hakkındaki bilgileri okuyunca şaşırdım; çünkü bunu da Fransızlar yapıp (1931'de) Brezilya'ya armağan etmişler! Allah Allah!

Amerika kıtasındaki bazı kentlere, o kentlerin ve dolayısıyla bağlı oldukları ülkelerin simgesi haline gelen devasa anıtsal heykeller yapıp armağan etmek Fransa'ya özgü bir tekel veya ayrıcalıktır diye bir kural mı var? Fransa bunu hangi maksatla yapıyor? Bir emperyalist güç olarak eline geçiremediği bu ülkelere sanatsal yoldan mı sızmaya çalışıyor? O ülkenin, toplumun dünya çapındaki kimliğine böyle bir katkıda bulunup, bundan bazı çıkarlar mı elde ediyor? Ve bu heykeller, niçin Amerika kıtasının Atlas kıyısındaki liman kentlerinde? Oraya giden ve gidecek Fransızlar'a "hoş geldiniz, sizi bekliyordum," demek için mi?

Bu soruların cevaplarını bilmiyorum, ama bunda bir bit yeniği var. Onun için buradan yetkililerimize, dışişleri ve içişleri bakanlığımıza ve basınımızın milliyetçi kalemlerine sesleniyorum: Fransızlar bize heykel meykel armağan etmeye kalkarsa oyuna gelmeyin. Troya atının modern versiyonu çıkabilir. Atın içinde gümrükten özgürlük filan da geçirebilirler.

Gene de, aklıma karşıt yönde kurcalayan bir konu var. Fransızlar Kuzey Amerika'ya seküler bir Özgürlük Anıtı, dindar Güney Amerika'ya ise Kurtarıcı İsa heykeli verdiklerine göre, sözkonusu ülkelerin milli kültürlerini gözönüne alıyor olmalılar. Dolayısıyla bize de ebediyen birlikte yaşayacağımız bir "Babacan Orgeneral" anıtı armağan ederlerse, bunu kabullenmekte sakınca yok.

Neyse ki Tayyip Erdoğan henüz Rio'ya gitmedi. Belli olmaz, "Kaldırın bu ucubeyi" diye harekete geçeceği tutabilirdi.

Brezilya'da ne işim vardı?

1999'daydı, yanılmıyorsam: ABD'de National Endowment for Democracy, Demokratlar'ın bu vakfı, "World Movement for Democracy" adında (Dünya Demokrasi Hareketi) bir hareket başlattı. İlk toplantısı Yeni Delhi'de yapılan bu harekete ben de başından beri davetliydim. Bu ifade biraz "edilgin" bir tavır belirtiyor ki bu doğru. Dünyada böyle birçok şey başlar; tutar mı, tutmaz mı, bir işe yarar mı, başından o kadar belli değildir. Onun için ne daveti reddetmemin bir anlamı vardı, ne de olanı biteni incelemeyen bu girişime büyük önem yüklemenin. Aslında Hindistan'daki toplantıdan döndüğümde bu ilk gidiş tavrının iki ucuna pek bir şey ekleyememiştim. "Aman sen de" diyecek bir şey yoktu, bayram edecek bir şey de. Arkasından bu Brezilya daveti geldi. Eh, bu daveti kaçıramazdım. Gitmeden önce arkadaşlarımla şakasını yapıyordum; "Toplantı için seçilen yerleri gidip görmekle bizim yararlandığımız kesin de, bizim bu toplantılarımızın dünya demokrasisine hangi katkıyı yaptığımızdan emin değilim."

Gelgelelim, Brezilya toplantısından sonra "Hareket" hakkında daha iyimser olduğumu söyleyebilirim. İlkinde ne olsa anlaşılır bir dağınıklık, oturmamışlık vardı. İkincide, özellikle Üçüncü Dünya, Asya, Afrika ve Güney Amerika iyi hazırlanmışlardı. Ne dediğini bilen, birçok ciddi insan, aktivist vardı. Bu Üçüncü Dünya boyutu benim için çok iyi, çünkü en çok orada eksikim var.

Toplantı Sao Paulo'da yapıldı. Kişisel nedenlerle benim için iyi oldu. Sanırım Brezilya'da ilgimi en az çekecek yerdir Sao Paulo. Çılgın bir iş merkezi. Mutlaka son derece ilginç şeyler vardır, ama onları bulmak için de bu kentin temposuna uymak gerekir. Bu da benim, hele böyle kısa zamanda yapacağım şey değil. Dolayısıyla burada yalnız toplantıyla ilgilendim. Toplantı bitince de başka kentlere gittim. Program zaten adamakıllı sıkıştı, kenti görmek için ekstra çaba harcamak gerekiyordu.

Yeni Delhi'de Türkiye'den benden başka Cengiz Çandar ve o zaman TESEV yöneticisi olan Gündüz Aktan çağırılmıştı. Sao Paulo'da bu dönemin TESEV yöneticisi Özdem Sanberk ile TOSAV'dan Doğu Ergil vardı. Cengiz -Türkiye'deki dertlerinden, sanırım- gelememişti.

Rio de Janeiro

Sao Paulo'daki konferansın başlamasından üç gün önce Rio'ya geldim, ilkin bu kenti görmek üzere. Aylardan Kasım, yani Brezilya'da ilkbaharın son ayı, yaza giriliyor ya da girilmiş. Hava güzel.

Paris üstünden gelmiştim. Oraya kadar bizimle bir saat fark var. Brezilya da Fransa'dan üç saat ileride, yani 4 saatlik farkımız var. Bu, ABD'ye göre çok az.

Cevabı haritada; Güney Amerika doğuya doğru hamle yapmış gibi görünür ya... Milyonlarca yıl önce karalar birbirinden koparken, herhalde Amerika'nın bu çıkıntısı Afrika'nın girintisinden ayrılmış. Onun için Eski Dünya'ya daha yakınız. Ama uçak Paris'ten hem batıya, hem de adamakıllı güneye yol aldığı için kuş uçuşu mesafe epey fazla. On bir saatte geldik.

Uçaktaki ekrandan nasıl seyrettiğimizi biraz seyredebiliyoruz. Hayatımda ilk kez ekvator'dan geçiyorum ve güney yarıküreye ulaşıyorum.

İstanbul'da ayarlandığı gibi, bir turizm şirketinin adamı alanda beni karşılayıp otelime getirdi. Rio'yu böylece ilkin geceleyin, gece ışıkları altında görmüş oldum. Otelimin adı Miramar; Copacabana'da.

Yorgundum, hemen yattım. Sabah da erkenden kalktım ve böylece Rio serüveni başladı.

Kahvaltıdan odama dönünce, on birinci katta başımı pencereden uzatıp baktım. Atlantica adlı, Copacabana'ya paralel sahil yolu üstündeyiz. Sağda Copacabana uzanıyor: geniş cadde, sonra daha da geniş kumsal. Bu erken saatte bile birileri var orada. Kıyıya büyük dalgalar vurduğunu buradan görebiliyorum. Demek ki deniz bizim Kilyos ya da Patara gibi. Rüzgâr filan yok ama tabii koca okyanus bu. Büyük bir koy içinde olmamıza rağmen, büyük dalga var.

Solda ise kentin ana caddelerinden biri, Copacabana. Burayı Rio'nun İstiklal Caddesi gibi düşünebilirsiniz; yani Beyoğlu ile (henüz denize girilebilir temizlikte) Feneryolu-Bostancı sahiyolu, aralarında elli metre kadar bir mesafeyle, yanyana uzanıyor. Onun için alışveriş tarafında yürürken ikide birde mayolu insanlarla da karşılaşabiliyorsunuz.

Otelin penceresinden bu iki caddeyi görebildiğim gibi, soldaki ana caddenin biraz gerisinde, sivri bir tepenin üstünde, bizim "gecekondu" diyeceğimiz, burada da *favelas* denen bir yerleşim görülüyor (sonradan oraya çıktım, anlatacağım).

Yani her şey iç içe. İyi, bu ilginç.

Rio'nun topografyasını betimlemek için, sanırım en uygun benzetme şöyle bir şey olur: Marmaris'in yer şekillerini düşünün, denizle iç içe sivri sivri tepeler, filan; bu arazi üstüne New Yorkvari binalar dikin, hayalinizde. İşte böyle bir yer. Bunca gökdelenlerden oluşan bir kent, normal olarak, üstüne kurulduğu doğayı sindirir. Manhattan'da dolaşırken bir yarımada üstünde olduğunuz filan pek aklınıza gelmez. Rio'da ise sinmeyen bir doğa ve topografya var. Bunun sonuçları da her zaman son derece ilginç. Denizle her an içli dışlısınız. Ama kara da rahat durmuyor. Çok zaman gökdelenlerle tepeler daha yükseğe çıkma yarışına girmiş gibi. Sonunda tepeler kazansa da, yanından geçtiğiniz gökdelen kümesi, perspektif gereği, daha uzun boylu olduğu yanılsamasını yaratabiliyor. Yukarıda sözünü ettiğim daha tanınmış tepeler, Şeker Dağı, Corcovado ve dünyanın en büyük kent-içi ormanı, bu ilginç coğrafyanın daha da belirgin parçaları.

Böyle tepeler böyle kocaman bir kentte trafik için epey sorun çıkarır. Brezilyalılar tepelerin içinden oldukça uzun tüneller kazarak sorunu bir hayli yumuşatmışlar. Rahmetli Nezi Neyzi'nin İstanbul için aynı şeyi düşünüp önerdiğini hatırlıyorum (örneğin, Gümüşsuyu'nu tırmanmaktansa, Kâğıthane'ye kadar bir tüneli; ama kim dinler böyle önerileri, Türkiye'de!).*

İlk sabah Copacabana'yı boydan boya keşfedip kuzeye, Botafogo tarafına geçtim. Bu arada, futbol takımlarının adı olarak öğrendiğimiz Botafogo ve Flamengo gibi lafların burada semt ve yer adı olduğunu anlamış oldum. Copacabana güneyde, üstünde Copacabana kalesi olan Arpoadar Burnu'nda son buluyor, buradan, benim ertesi gün gezeceğim İpanema, (daha sonra da Leblon adını alıyor) plajı başlıyor. Bunlar birbirlerine çok benzeyen yerler. Copacabana'nın öbür, yani kuzey ucunda da ünlü Şeker Dağı, Pão de Açúcar var.

Plaja pek fazla sokulmadım. Denizde sörf yapan çok; bu dalgada başka bir şey yapmak zor zaten. Kumlarda yığınla voleybol ve futbol sahası yapılmış ve doğal olarak müşterisi bol. Yol boyunca adım başında büfeler var. Çoğu gölge- li masa ve sandalya da sağlamış. Burada en popüler içki taze hindistan cevizi. Bu, gerçekten, hayatımda görmediğim kadar taze. Derisi yeşil ve üstünde bildiğimiz tüyler, sakallar hiç oluşmamış. Ellerindeki keskin satırlarla (Machete) üç vuruşta bir ucunu rafadan yumurta gibi koparıp atıyorlar. Kamışla suyunu içiyorsunuz. Bu tazelikte, bu su, bildiğimiz hindistan cevizi sütü gibi beyazlaşmamış, saydam bir sıvı. Eti ise hiç yenemeyecek kadar ham. Tabii sığağa karşı çok iyi serinletiyor, susuzluğu da alıyor.

Plaj, sıcak altında mayolu hayat, sanırım Rio'da sınıf farklarının epey asgarîye indiği bir varoluş alanı ve biçimi sağlıyor. Vücut güzelliği de burada sınıf farkına pek bakmıyor. Siyahların ve melezlerin atletik vücut özelliklerinin arasında, “çıkık popo” diyebileceğim bir tanesi çok belirgin: Her boydan ve her soydan, kimi zaman sadece bir tangayla örtülecek kadar açıkta, kimi zaman bildiğimiz elbise altında, ama her durumda kendini ilân etmenin yolunu bilen ve bulan popolar.

Aklıma birden Avrupa ülkelerinden bildiğim, İngiltere'de “*brazil nuts*” denen kocaman fıstıklar geldi. Caddede rastladığım ilk süpermarkete girince buldum. Burada “brazil” denmiyor tabii; bulunduğu bölge Para eyaleti olduğu için “Para kestanesi” (castanha) deniyor. Birkaç paket aldım. Bu arada “caju” fıstığını da gördüm. İngilizce'de buna “*cashew*” denir ki, belli, “caju”nun İngilizce yazılışı. Bu da bir başka bölgeymiş. Onlardan da aldım. Bir miktar da kahve.

Bu arada, burada olmasını beklemediğim bir şey de oldu. Otele böyle işler için girip çıkarken, yanımdan geçmekte olan iki adamdan biri öbürüne, “Ne kadar Murat Belge'ye benziyor,” deyince (bir yandan gözüme bakarak) durup teşhisin

(*) Diye yazmışım, yıllar önce. Oysa şimdi o tünelden geçip durmaktayım, okula giderken.

doğru olduğunu itiraf ettim. Meğer Türkiye'den turlar geliyormuş buralara ve bunlardan biri şu sıra benim otelde kahyormuş.

Ertesi gün odamdayken bir garson gelip şişkin bir zarf bıraktı. Bu tanışmadan sonra gittiğim her yerde rastlayacağım kuyumcu Hans Stern'den gelen bir zarftı bu. İçinden, 20 Ocak 1998 tarihli *Yeni Asır* gazetesinden alınma, Stern'in tarihini anlatan Türkçe bir yazının kopyası da çıktı. Eh, yani hayranlık verici bir örgütlenme, değil mi? Her gelen turistin ülkesini falan belirleyip ana dilinde yazıyla böyle bir paket sunmak? Bir de armağan, şu yarı değerli taşlardan birinden yapılma bir anahtarlık.

Brezilya altın madeni bakımından zengin; ayrıca mücevher de çok çıkıyor. Bu çeşit zenginlik özellikle Minas Gerais bölgesinde (adı da "Genel Madenler" demek) bulunuyor. Başkenti Belo Horizonte, yani "güzel ufuk", çünkü yüksekte kurulu kentin çevresini 1.300 metre yükseklikte dağlar çevreleyerek ufuk çizgisini oluşturuyor(muş). Vakitsizlikten gidemediğim bu bölge birçok bakımdan ilginç, ama Brezilya tarihinin çok önemli bazı olayları burada geçtiği için sanırım özellikle ilginç. Tabii bu "önemli" olaylara önayak olan da maden, özellikle de altın zenginliği.

Brezilya tarihinin en büyük adlarından biri José Joaquim da Silva Xavier'dir. Silva Xavier 1789'da, Fransız Devrimi'nden az sonra (ve Kuzey Amerika'nın Britanya'dan kopuşundan etkilenmiş olarak) Brezilya'nın Portekiz'den bağımsızlığını Minas Gerais'in o zamanki başkenti Ouro Preto'da ilân etmişti. Portekiz'in çıkarılan bütün altının beşte birine vergi olarak el koyma kararı bu tepkiye yol açmıştı. *Inconfidência Mineira* (Minas Fesadı) denen olay böylece, Portekiz'e ve devlete güvenmeyen (Inconfidentes) madenciler tarafından başlatıldı, ama fazla uzun süremedi. 1792'de Silva Xavier yakalandı ve (Fransa'daki cumhuriyetçi hareketin yalnız *âletine* uygun kalarak) giyotinle idam edildi. Kesik başı da Ouro Preto'da sergilendi. İsyan böylece bastırıldı.

Silva Xavier asıl adından çok dışı olduğu için aldığı lakabıyla anılır: *Tiradentes*, yani "Diş Çeken". Bu ad, yıllar sonra Brezilya bağımsızlığını kazanınca, Xavier'in doğum yeri ve eski adı Annairal Santo Antonio olan kasabaya verildi.

Daha kuzeydeki Diamantina'ya ilk altın arayıcıları 1713'te gelmişlerdi. Altın bulamadılar, ama onun yerine kente adını veren elması bulunca fazla homurdanmayıp bununla da yetindiler. Portekiz Kralı, bu servetin kendisinden kaçırılmasını önlemek için fermanlar çıkararak kente giriş çıkışı, zapturapt altına aldı.

Onun emirlerini yerine getiren valilerden biri, Joao Fernandes de Oliveira, Serro bölgesinden bir melez köleye âşık olmuştu. Chica da Silva, Brezilya tarihinin en ünlü kölesidir. Vali ona "Diamantina Kraliçesi" unvanını verdi ve verdiği unvana göre yaşatmaya da çalıştı. Onun için bir şato ve bir kilise yaptırdıktan başka, denizi özlemesin diye Rio Rijuco'yu setleyerek bir baraj gölü meydana

na getirtti, burada gezsün diye bir de gemi getirtti. Kentin en büyük değilse de en güzel kilisesi –Nossa Senhora do Carmo– onun için yaptırılmış. Chica kilisenin, ya da çan kulesinin, kendisini sabah uykusundan uyandırmaması için, biraz uzaktaki bir vadide yapılmasını istemiş, ama papazlar buna karşı çıkmışlar.

“Diş çeken” ve güzel melezden başka Brezilya’nın en müthiş heykeltraşı da bu bölgeden. Antônio Fransisco Lisboa, gene adından çok lakabıyla anılıyor: O Aleijadinho, yani “Küçük Sakat” ya da “Sakatçık”.

1730’da Lizbon’da doğmuş; mimar olan babası Manuel Fransisco Lisboa’nın Isabel adında Afrikalı bir köle kadından doğan gayrimeşru çocuğu olarak. Brezilya’ya yerleşmekle kalmamış, Brezilya milliyetçisi olarak Portekiz’den nefret etmiş (Tiradentes’in çağdaşı). 47 yaşına geldiğinde esrarengiz bir hastalığın hışmına uğruyor. Bu konuda okuduğum iki kitaptan birinde “rheumatoid arthritis”, öbüründe ise cüzam tipi bir hastalık kapıldığı söyleniyor. Hastalık hangisi olursa olsun, sonucu aynı: Lisboa’nın el ve ayak parmakları kopup düşüyor, bedeni de yamru yumru oluyor. Gençken çok da yakışıklı olan Aleijadinho bundan böyle kapüşonlu bir kara pelerine sarılarak yaşıyor, ama sanatını icra etmekten de vazgeçmiyor. Çekicini ve keskinini güdük kalmış kollarına sıkı sıkı bağlatarak çalışıyor. Böyle uzun yıllar çalışmaya devam ediyor. 1805’te Congonhas do Campo’da başyapıtı sayılan On İki Peygamber’i ve ayrıca 64 parça heykeli tamamlıyor. Uzmanlar, buradaki İşaya heykelinin sanatçının kendi “portresi” olduğunu düşünüyorlar. Bu bölgede onun elinden çıkma çok eser var: Ouro Preto’da, San Fransisco Kilisesi’nin cephesi, babasının başlayıp onun bitirdiği Nossa Senhora do Carmo Kilisesi (Brezilya barokunun en güzel örneklerinden biri). Mariana kentinde Basilica da Sé cephesi, bu kentteki Carmo kilisesinde timpanum hep onun. Babası ve kendisi, Ouro Preto’da, planını baba Lisboa’nın çizip Antônio Dias’ın icra ettiği Nossa Senhora da Canceiçao kilisesinde gömülü. Buraya yakın bir de Museu do Aleijadinho var. Böyle kendi kendini yetiştirmiş bir adamın böyle kiliseleri nasıl yapabildiği, tarihçilerin de hâlâ incelediği bir merak ve şaşkınlık konusu.

Kendisinin yaşadığını kesinlikle bilmesek de bölgede adı namlı olan bir Chico Rei var. Bu da Afrika’dan getirilmiş bir başka siyahi köle, ama yurdundan bir kral. Buraya bütün kabilesiyle birlikte getirilmiş, altın madeninde çalıştırılmışlar. Madenden çıkarken kıvrıcık saçları arasına sakladığı altın tozunu biriktirerek sonunda yalnız kendinin değil, kabilesinden kalanların da özgürlüğünü satın almış. Bununla da yetinmemiş, Portekizlilerin tükendiğine inandıkları Encardideira adında bir madeni satın almış, burada yeni bir damar bulmuş, alabildiğine zengin olmuş. Kabilesinin koruyucu azizesi olan Nubyalı prensese ithafen de Etigenia Kilisesi’ni yaptırmış.

Hayalî, gerçek ve yarı-gerçek, bunlar sahiden de Brezilya tarihinin en ünlü kişilikleri. Ama hepsi bu kadar değil. Daha yakın zamanlarda, örneğin iki cum-

hurbaşkanı bu bölgeden çıkmış. Bunlardan biri, ailesi buraya Çekoslovakya'dan gelen, Diamantina doğumlu Juscelino Kubitschek (1902-76). 1956-61 arasında cumhurbaşkanı olan Kubitschek yeni başkent Brasília'yı yaptıran adamdır. 18 yıllık diktatörlükten sonra, 1984'te demokratik seçimle Brezilya cumhurbaşkanı olan Tancredo Neves de gene Minas Gerais bölgesinde olan São João del Rei kentindedi.

Oteldeki Hans Stern servisi, Brezilya'nın değerli taşları, derken, serbest çağrışım yoluyla Belo Horizonte ve Ouro Preto ("siyah altın" demek; siyah demir-ok-sit madenleri arasından altın çıktığı için) kentlerine, siyasî tarihe, sanatçı Aleijadinho'ya vb. geldik. Oysa ben nerede kalmıştım? Henüz Copacabana güzergâhındaydım galiba. Evet, burada araba trafiği için yapılmış, ama yayaların da isterlerse yürüyebildiği tünellerden birinden geçerek Botafogo koyu tarafına ulaştım. Burada, epey eski görünümlü bir lokanta ve yaşlı, uzun önlüklü bir garson görünce, öğle yemeğine çöktüm.

Brezilyalılar en çok bira içiyorlar. Bunun adı da *cerveja*. En popüler yerli bira'nın markası "Brahma". Isınmasın diye, şişe, dar bir mahfaza-kutu içinde getiriyorlar. Çekme biraya ise *chopp* deniyor.

Ben yemekte şarap istedim. Bunun adı da *vinho*, biliyorum, ama burası turistik bir yer olmadığı için adamlar alışık değil, yabancıyla anlaşmaya; benim Portekizce telaffuzum da özellikle başarılı olmalı. Sonunda, şarap konusunda anlaşamadık ve biraya razı olmuştum ki adamın aklına bir şey geldi. Gidip bir şişe getirdi ve "bu mu?" diye bana sordu. İçinde kırmızı bir sıvı var. "Herhalde odur," deyip başımı –hem de hararetle– sallayınca, adam da bardağımı doldurdu. Hafif alkollü bir şey, ama şarap marap değil, ilgisi yok. Tatlımtrak, üstelik. Neyse, bozuntuya vermeden içtim.

Günler sonra, tuhaf şekilde içime doğdu: kendi kendime, "sangrilla" diye mırlıdandım. Evet, o olmalı, içtiğim o şey.

Yemekten sonra, akşama kadar, Eski Kent'te dolaştım. Bu bölge daha kuzeyde, koyun tam içinde. Burada da pek çok yeni bina yapılmış, ama eski kent, daha doğrusu 1763'ten yakın zamana kadarki başkent (kuruluşu 16. yüzyılın ortalarına kadar uzanıyor), birçok kamu binasıyla, hâlâ ayakta ve manzarayı o belirliyor.

Bu bölgede dolanırken bir aralık kendimi yoksul mahallelerde buldum. Burası gerçek anlamda bir *favela* değildi. Evler, eski zamanın güzel barok evlerinden. Hani kentlerde sürekli bir toplumsal değişim olur, bazı semtler çökerken bazıları yükselir; zenginler bir yeri terk ederken yoksullar gelip yerleşir ya da bunun tersi olur. Sanırım bu şekilde statüsü düşmüş bölgelerdi. Şu günlerdeki Vefa gibi diyelim – ama ona göre çok daha fazla eski bina var. İş çıkışı saatleriydi. Herkeste bir hazırlık, bir zindelik. Az sonra anladım ki bu gördükleri-

min çoğunda bu zindelik, iki kadeh atacak yer neresiyse oraya bir an önce varabilmek için.

Brezilya'nın da kendine göre bir "fast food" –ya da "drink"– ihtiyacını karşılayan bar tipi oluşmuş. Kendine göre bir karakteri var bu yerlerin, ama öyle Paris kafeleri gibi ince zarif değiller. Uzun tezgâh önünde tabureler ve birkaç masa oluyor. En çok bira içiliyor. Sahiden "fast"!

Kentin bu bölgesinde hava kararırken böyle yerler de şenlendi. Bazı sokaklarda, kaldırım kafeleri tıklım tıklım. Sokakta, geniş kaldırıma taşmış bir yer, belli ki yemek de veriyor, dikkatimi çekti; çekmemesine imkân yok, çünkü önünde küçük bir gezgin orkestra konser veriyor. Akşam yemeği faslını burada tamamlamaya karar verip bir yere çöktüm. Çalgıcılar beş kişiler. Biri mandolin tipi telli bir alet çalıyor, öbür dördünde çeşitli davullar, vuruşlular var (daha sonra bunun benzeri başka gruplar da gördüm). Gayet iyiler. Tabii.

Eski kent aynı zamanda iş merkezi. Belli ki insanlar bürolarından çıkınca zaten çoğu tanıdık olan böyle yerlere geliyor, birkaç saati buralarda geçiriyorlar. Çoğu kişi birbirini tanıyor. Örneğin yanımdaki masa ben orada oturduğum süre boyunca büyüdükçe büyüdü. Bu arada kadınların rahat ve özgür oluşları da dikkatimi çekti. Küçük konserin sonunda para toplamaya başlayan siyahi müzisyenle konuşmalarındaki, şakalaşmalarındaki rahatlık, buralarda, yani "eski dünya"da pek bilmediğimiz bir şey.

Gelenler, gidenler; oturanlar, kalkanlar; sokakta sürekli trafik, bir de dilenciler. En başta ayakkabı boyamaya çalışan çocuklar var. Gelip dokunuyorlar, epey ısrarlılar; ama Mısır veya Hindistan'dakiler gibi zamk kıvamında değiller.

Burada şarap bulabildim. Ismarladığım "file *minyon*"la bir manga adamı doyurmak mümkündü. Bu kıtada et yemeği böyle oluyor, anlaşılır. Dediğim o hızlı yemek veren yerlerin çoğunda yemeklerinin fiyatı kilo olarak veriliyordu ki normal. Ama metrekare olarak da verilebilir.

[Bu bölümün buraya kadarki kısmını dönüşümden görece kısa bir süre sonra yazmıştım. Onun için, örneğin, Nezih Neyzi'nin önerdiği tüneller yapılmamış gibi bir cümle geçiyor.

Sonra bir ara verdim. "Ara vermek" ki ara vermek! Aradan yıllar geçti. Tabii bir yığın ayrıntıyı da unuttum.

Tarık Günersel benim Edebiyat Fakültesi'nde çalıştığım yıllarda öğrencim olmuştu. O zamandan süregelen dostluğumuz vardır. Kızı Adalet Barış Günersel Rio'da on ay geçirmiş, dönüşünde de bu anılarımı yazmış. Tarık bu kitabı (*Rio'da Bir Sene*) bana verdi. Unuttuklarıma karşılık bir "yardımcı" olmak üzere onu okudum. İzlenimlerimiz ve birçok değerlendirmemiz epey tutuyor birbirini.]

Toplumsal-ekonomik yapı

Evet, dediğim bu sonradan yoksullaşmış mahalleler, İstanbul'da tarihî yarımadanın göçmüş ve böylece yoksulların yerleştiği yerler haline gelmiş mahallelerine tekabül edebilir olanlar çok büyük yer tutuyor. Bunlardan bazılarını uzaktan gördüm, ama gidip gezecek zamanım olmadı. Bir ufak istisnaıyla. Otelin penceresinden bakınca böyle bir yerin de göründüğünü yazmıştım. Yakın olduğu için ikinci gün oraya gittim. Anlatacak fazla bir şey yok: derme çatma evler, evrensel yoksulluk görüntüleri. Ama bunlar “çaptan düşme” değil, zaten gecekondular olarak yapılmış, yoksul konutlardı. Yalnız, o tepeden daha zengin bir mahalleye inerken bir levha dikkatimi çekti. Hani bizde de bazı inşaatlara böyle levhalar koyarlar, mimarın adı falan yazılır. Yoksul tepenin o kadar yoksul olmayan eteklerinde şöyle bir levha (neyse ki epey not almışım – bunu da yazmışım): “Erivan Engenharia S.A., Aram Boghossian / Aurelio Boghossian, Rio Branco 109”. Yani, “Erivan Mühendislik” adında bir firma ve muhtemelen kardeş olan iki “Bogossian”. Biri, “Aram”, tamam, uygun; ama öbürü “Aurelio”... o, Brezilyalı olmuş.

Bizim buraların kanlı olaylarından kaçarken (ayrıca, 1915'in öncesinde ve sonrasında) selameti Güney Amerika ülkelerinde bulmuş epey Ermeni vardır.

Ertesi gün, Sao Paulo'ya uçuyorum. Benim yer numaram koridor üstü, ama orada yaşlı bir adam oturuyor. Yanı boş. Uçakta ortada oturmayı kimse sevmez. Kendi yerimde, koridorda oturayım, dedim. Biletimi gösterince, sol tarafta oturan iki kadına anlamadığım ama sesi yabancı gelmeyen bir dilde çıkışmaya başladı. Belli ki ortada kalmaktan hoşnutsuz. Bunu anlayınca ortaya ben oturdum. Buna memnun olmakla birlikte kadınlarla kavgasını kesmedi. Hemen arkamızdaki sırada da iki Amerikalı kadın oturuyor. Biri öbürüne, fısıltıyla, “Bunlar nece konuşuyor?” diye sordu. Öteki de fısıltıyla, “Türk olmalılar” diye cevap verdi. Oysa Türk olan benim, onlar Ermeni! Böyle küçük bir karışıklık.

Neyse, daha Sao Paulo'ya gelmeyelim. Rio'da işimiz bitmedi. “Yoksulluk” di-yordum.

Güney Amerika ülkeleri “oligarşik” yapılarıyla tanınır. Brezilya da bu bakımdan farklılık göstermez. Nedir “oligarşi”? Az sayıda zengin, çok sayıda yoksul bulunan ve gelir dilimleri arasında büyük, uçurum gibi farklar olan bir toplumsal yapı demek. Bu yapının buradaki nihaî açıklaması kolonyalizm. Bir yanda her türlü zenginliğe el koymuş Avrupalılar, öbür yanda mülksüzleştirilmiş, yoksullaştırılmış yerliler ya da düpedüz köleler. Bu erken kolonyal koşullar değiş-tikten sonra da, dengesizlik doğal olarak devam ediyor.

Londra'da kaldığımız (“ailecek”) ve ev bulmakta güçlük çektiğimiz bir zamandı. Perry Anderson iki haftalığına Brezilya'ya gidecekti. “İki hafta bende kalın,” dedi. Dönüşünde konuşuyorduk. Macar asıllı bir işadamıyla tanışmışlar.

O sıra Perry de bir Macar sinema oyuncusuyla evliydi. Adam evine çağırmış. Rio dışında, sekiz on dönüm bahçeye yayılan bir malikânedede oturuyormuş. Altı bahçıvan çalıştırıyormuş. Birkaç oda hizmetkârı kadın, aşçı ve yamakları, bir de bayağı fraklı falan, baş uşak (“butler”) varmış evde. Garajında ise iki Mercedes ve altı “Renault Station”...

“Bu adam,” dedi, “Marksist terminolojide ‘orta burjuva’ kategorisine girer.” Ve sormuştu, “Sizde böyle kesin bir sınıf ayrımı var mıdır?”

“Yoktur,” demiştim.

Ashında sınıf ayrımı tabii ki vardır ama böyle bir gösterişli tüketim ideolojisi yoktur. Çünkü Osmanlı toplum yapısı bağımsız küçük üreticiler (çiftçi ve esnaf) üstüne kuruluydu ve orta tabaka çok şişkindi. Bunların ideolojileri de (İslam da buna yardımcıdır) böyle servet gösterilerine karşıydı. Onun için, çok parası olan dahi, bunu mümkün merteye belli etmemeye bakar.

Ama geçmişimizde Türkiye’yi “oligarşik toplum” olarak analiz eden Marksist gruplar olabilmiştir. Neyse, geçelim şimdi Türkiye’nin “sol siyaset’ini.

Brezilya şüpheye gerek bırakmayacak biçimde oligarşik bir toplum yapısına sahip. Zaman içinde, özellikle sivil ve demokratik siyaset devam edebildikçe, hükümetler bu yapıya denge getirmeye çalışıyor. Bu kolay bir iş değil. Başarı oranı düşük.

Toplumsal yapının bu özelliğinin gözle görülür bir işareti –ve ilk günden dikkatimi çekti– hırsızlığa karşı alınan tedbirler. Evlerin, apatmanların kapısına ayrıca demir parmaklıklar yapılmış, bunların kapısına türlü türlü kilit asılmış. Bazılarının ayrıca kapıcısı da var. İri kıyım, zebellâ gibi adamlar.

Ve yukarıda değindiğim gibi, dilenci çokluğu da dikkat çekiyor. Başka yerde benzerini görmediğim bir şey, dilenci aileler olması. Bizde merhamet uyandırmak için kucağında çocukla dilenen kadınlar görmeye alışığızdır. Ama Rio’da karı koca ve üç dört çocuk, kaldırımında bir yaygı üstünde küme halinde oturarak dilenebiliyorlar. Yaygı, evleri gibi bir şey. Gece de onun üstünde uyuyorlar.

Beni buraya getiren World Movement for Democracy, söylemişim, ilk toplantısını Delhi’de yapmıştı. Sao Paulo ikincisi, üçüncüsü de Durban’da olmuştu (onu da yazmıştım). Bu üç ülke de “oligarşik” kategorisine girer. Yoksulluğun kol gezdiği toplumlar, post-kolonyal yapılar.

Mini etekli kadın dilenci bile gördüm!

Brezilya’da böyle çarpıcı bir sınıf farkı olmasına karşılık, ırkçılık yok gibi bir şey. Barış’ın kitabında da aynı gözlemi görüyorum.

Avrupa’nın güneyinde yaşayan halklar (çoğu Katolik), yani ashında İspanyollar ve Portekizliler’i kastediyorum, kolonilerinde ırkçılık yapmamışlar. Yerlilerle cinsel ilişkiye çok daha serbestçe (yani, Germanik ve Protestan Kuzey’e oranla) girmişler. Onun için melez nüfus bayağı kabarık.

Brezilya'da fazla yekün tutmayan bir Kızılderili nüfusa karşılık Afrika'dan getirilmiş zenciler çok kalabalık. Bu da, öteki Güney Amerika ülkelerinde pek görülmemeyen bir durum (Karaib'de çok yaygın). Siyah/beyaz karışımı melezlere “mulatto” deniyor; Beyaz ile Kızılderili meleziyse “mestizo”. Zenci ile Kızılderili karışımı da var ama ona ne dendiğini bilmiyorum. Barış Günersel ırkçılık olmasını bu karışımların yaygınlığına bağlıyor. Olabilir tabii.

Az yukarıda anlatmıştım: kaldırımında akşam yemeği yerken davullarıyla müzik yapan “kentet”i. Ortada bir büyük masa vardı, herhalde birkaç aile, kadınlı erkekli, on, on iki kişi varlar. Hepsi beyaz. Çalanlar hepsi siyah. Çalgı işi bitince para toplamaya başladılar. O kalabalık masadan para alırken bir sohbet başladı. Önce ayakta konuşurken laf uzayınca onlar da altlarına sandalye çekip oturdular. Kırk yıllık ahbapmış gibi koyu bir sohbe daldılar. Bunun tadı başka yerde çalıp para toplamaya da baskın geldi ki, ben kalktığımda sohbet devam ediyordu. Özellikle bu sahne, bana bu toplumda ırkçı önyargılara pek fazla yer olmadığını düşündürmüştü. Bu izlenimi değiştirecek herhangi bir şeye de rastlamadım.

Brezilya'nın zencileri

Dört temel tad vardır: tatlı, acı, tuzlu, ekşi. Dünyanın her dilinde, sevgilinize “tatlı” demenin bir imkânı bulunur; ama kimse sevgilisine “ekşim”, “tuzlum” diye hitap edemez. Yani bu dördünün içinde “tatlı”nın bir ayrıcalığı var.

Ortaçağ'da şeker son derece önemliydi, başlıca kaynağı da, anayurdu Hindistan olan şeker kamışıydı. Araplar Akdeniz'e egemen oldukları yıllarda Kıbrıs'ta, Girit'te ve Sicilya'da şeker üreten rafineriler kurmuşlardı. Haçlı Seferleri sırasında Kıbrıs Avrupalılar'ın eline geçince, Lusignan Krallığı, Carnera'lar derken, bu şekerlik işi de el değiştirerek devam etti. 1570'te, Osmanlılar adayı ele geçirincede, Hıristiyanlar'ın Kıbrıs şeker tekeli de sona erdi.

Portekiz, Henrique O Navigadore zamanında Asor Adaları'nı, Madeira'yı keşfetti. İnsan uğramamış yerlerdi bunlar. İklim uygun olduğu için şeker kamışı tarımını başlattılar. Daha sonra Brezilya keşfedilince, burası da şeker kamışı yetiştirecek ideal yer olarak görüldü.

Aynı şekilde İspanyollar da Batı Hint Adaları dediğimiz adalarda şeker kamışı üretimine geçtiler.

Böylece “kamış”ın ekimi Amerika kıtasına kaydı ama “şeker”in asıl pazarı Avrupa'ydı. Bu durum, bir “işletme” sorunu çıkardı: yetişen kamışları mı gemiye yükleyip Avrupa'ya taşımalı, yoksa rafineriyi de yeni kıtada kurup Avrupa'ya şekerini mi getirmeli? Kamışlar çok yer tutar; üretilmiş şeker yolda kazaya uğrarsa (ki sık sık uğruyordu: fırtınası, korsan vb.) zarar daha büyük olur.

Her halükârda maliyet artıyordu.

Öyleyse?

Öyleyse emeği bedavaya getirmek gerekti. Bunun yolu da kölecilikti. Kölenin kaynağı, öteden beri, Afrika.

Dolayısıyla “şekerciler” Afrika’dan Amerika’ya gemi gemi zenci köle taşımaya başladılar. Bir zaman sonra pamuk işini keşfeden Kuzey Amerika da kervana katılacaktı.

Portekizliler, bir zaman sonra, habire genişlettikleri bu yeni kolonide iklimin ve toprağın kahve üretimine de uygun olduğunun farkına vardılar. Bu da, yeni tip bir plantasyon, dolayısıyla, köle ticaretinin devamı demekti. Brezilya’da köle ticareti, II. Pedro’nun krallığı sırasında (ve onun iradesiyle) 1850’de yasaklandı.

Bugün Latin Amerika kıtasına baktığımızda, Arjantin ile Uruguay’ın Kızılderili nüfuslarını tükettiklerini görüyoruz. Bunlar büyük ölçüde “beyaz” toplumlar. Şili de onlara yakın sayılır. Ötekilerde, yani Paraguay, Ekvador, Bolivya, Peru, Kolombiya ve Venezuela, Kızılderili ve Melez var.

Brezilya’dan başka bir de İngiliz Guyana’sında Afrika kökenli zenciler nüfusun anlamlı bir bölümünü oluşturuyor. Surinam’da Afrikalı yok, Endonezyalı, Hintli var. Fransız Guyana’sında da Afrikalı yok. Brezilya’da Afrikalı kalmış olanlar % 11’in üstüne çıkmıyor ama Mulatto oranı % 22’de. Daha çok kuzeyde, Amazonia bölgesinde kalan Amerika Yerlileri’yse yüzde biri bile bulmuyor.

Keşif ve erken tarih

“İnsanoğlunun başarıları” diye bir liste yapacak olursanız, orada yer alacak maddelerin birçoğu bir yanlışlık sonucu gerçekleşmiş olaylardır. Brezilya’nın keşfi de bunlardan biri.

Koca Atlas Okyanusu! Rüzgârı, fırtınası bol. Batı rüzgârları hiç durmaz. Afrika’nın batı kıyısı bu bakımdan özellikle netameli. Avrupa’daki Biskay Körfezi gibi.

Denizci rüzgârı bordadan, yani yandan almak istemez, çünkü bordadan rüzgâr çok sallar. “Yükselmek” denir, önce burnunuzu rüzgâra dönüp yol alırsınız. Hesapladığınız noktaya varınca çabucak dönüp rüzgârla aynı yönde gitmeye başlarsınız (tabii her ikisinde de, belli bir dar açı olacak).

Ümit Burnu’nu dönüp Hindistan’a devam eden Portekizli gemiciler de böyle yapıyorlar. Önce okyanusta batıya doğru (güneybatı) açılıyor, iyice “yüksel”ince güneydoğuya dönüyorlar. Bunu yapanlardan biri Kaptan Pedro Alvares Cabral. 1500 yılının Mart ayında on üç gemiye komuta eden bir amiral olarak Hindistan’a gitmek üzere Lizbon’dan ummana açılıyor. Taktik belli (Vasco da Gama başlatmış): Cabral da “yüksel”ecek. Biraz fazla yükseliyor ve beklenmedik bir

anda *kara* görünüyor. Cabral, o zamana kadar Avrupa'da bilinmeyen bir yerde olduğunu anlıyor; haberi hemen yetiştirmek için on üç gemisinden birini geri gönderiyor. Bir yandan bulduğu yerlilerle konuşup anlaşmaya çalışıyor.

Tordesillas gereği, buraya Portekiz adına el koyabileceğini aklı kesiyor. Keşiflerin iki öncü ülkesi, Portekiz ile İspanya. Aralarında rekabet de oluşmuş. VI. Alexander'in (yani, Borgia) Papa olduğu bir zamanda, 1494'te, onun hakemliğinde, Tordesillas Antlaşması imzalanıyor. Buna göre Cabo Verde'nin doğusunda İspanya, batısında Portekiz keşif yapma ve koloni kurma hakkını elde ediyor. Bu Antlaşma kavgayı biraz yatıştırdı – ama *biraz*.

Cabral böylece Brezilya'nın kâşifi oldu. Karayı bulduğu yere o Vera Cruz adını koydu, ama Kral Manuel bunu Santa Cruz'a çevirdi ("Gerçek Haç"tan "Kutsal Haç"a). Ne kadar önemli bir iş yaptığının çok farkında değildi herhalde, çünkü bir hafta, on gün içinde yeniden yelken açıp Hindistan'a gitmek üzere Afrika'ya yöneldi. Ne var ki, bu yolculuk umduğu gibi kolay geçmedi. Ümit Burnu'nu dönmeye çalışırken filonun dört gemisi battı. Burun'u ilk keşfeden Bartolomeu Dias da bu gemilerden birinin kaptanı olarak burada öldü. Dias bulduğu bu noktaya "Fırtınalar Burnu" adını vermiş, ad meraklısı Portekiz Kralı olumsuz çağrışım yapmasın diye bunu "Ümit Burnu" olarak değiştirmişti.

Zavallı Dias, son nefesinde, "Ben dememiş miydim?" diye içinden geçirmiş midir acaba?

Cabral gene de Hindistan'a ulaştı. Orada savaşmak zorunda kaldığı da oldu. Gücerat'ta Müslümanlar'ı asıp kesti. Dönüşte de gemiler kaybederek, 1501'de, sadece dört gemiyle Lizbon'a döndü. Sonraki hayatında da önemli bir olay olmadı (1467-1520).

Brezilya'nın en doğudaki uzantısı Recife kentinin, Pessoa Burnu'nun olduğu bölge, Cabral'ın geldiği noktanın kuzeyinde kalıyor. İlk ada sandığı için "Ilha" dediği yerin kıta olduğu anlaşılınca adı da "Terra da Santa Cruz" diye değişmişti. Burası şimdi Bahia adıyla bilinen bölgede. Şimdi adı Porto Seguro. Bu da Cabral'ın koyduğu bir ad: "güvenli liman" demek.

Bu keşif hikâyeleri, kimin nereye *ilk* gittiği, karışık iştir. Cabral'dan önce bazı İspanyollar buraya gelmiş, pek dikkat etmeden geçip gitmiş olabilirler. 1499-1501 arasında da Amerigo Vespucci buraları keşfetmeye başlıyor, Amazon'un ağzını o keşfediyor. Daha güneydeki bölgeye Bahia (Koy) adını takan da o.

Vespucci Floransalı'dır. O da buralara İspanya Kralının adamı olarak gelmiş, ama buranın yeni bir kıta olması gerektiğini Floransa'nın başındaki Medici'ye yazdığı mektupla haber vermiştir. "Yeni Dünya" deyimini ilk kullanan Vespucci'dir. 1503 dolaylarında, bu mektubundan sonra, kıtaya Colombo'nun değil de onun adını vermeyi uygun görenler çıktı ve bu tercih zamanla kesinleşti.

Peki Brezilya, Brazil? Bu nereden geliyor.

Bu, Portekizliler'in burada bulunan bir ağaca verdikleri ad: brasil, ya da "pau-brasil". Bozuk bir Latince ile "kor kızılı" anlamına geliyor. Bu ağaçtan koyu kırmızı bir boya elde ediliyor, kumaş boyamakta kullanılıyor. Brezilya'nın adı Bahia olacak bu bölgesinde Tupi kabilesinden Kızılderililer yaşıyor. Bütün Brezilya'da yerli nüfus altı, yedi milyon dolaylarında. Yerliler sözkonusu ağaca "ibirapatanga" derlermiş. Ağaç yararlı, kullanan çok. Burada bol olduğunu öğrenince Fransızlar da gelip hırsızlama mal topluyorlar. Daha sonra, Portekiz'in Hollanda ve Fransa ile başı derde giriyor. Onların Tordesillas falan dinlediği yok. "Biz de isteriz" diye geliyorlar. 1549'da başkent olmasına karar verilen Salvador bir ara Hollanda'nın eline geçiyor, ama bu durum uzun sürmüyor. Fransızlar'sa Rio'yu zorluyor, ama onlar da sonuç alamıyorlar. Portekiz bayağı dayanıklı çıkıyor.

Kırmızı renkli ağaçla başlayan ekonomiye kısa bir süre sonra şekerkamışı eklenince, Afrika'dan köle ticaretinin de başladığını yazmıştım. Bu durumda, kuzeyde yoğunlaşan kamış üretiminin merkezi de Recife (ya da, öteki adıyla, Pernambuco) oluyor. Recife aynı zamanda bir liman. Topak haline getirilen şeker burada gemilere yüklenip Eski Dünya'ya yollanıyor. Bu arada paranın ucunu görünce Portekiz'den buraya göçen de çok oluyor.

Derken kahve işi başlıyor. Kahve Amerika'nın yerli ürünü değil tabii. Anayurdu Afrika, Etiyopya. Bildiğim kadarıyla, Fransızlar kendi Guyana'larında, iklimin uygun olduğunu düşünüp kahve yetiştirmeye başlamışlar, iyi sonuç da almışlar. Brezilya kahve tohumunu Guyana'dan düpedüz çalmış. Çin'den ipek böceğinin çalınmasını andıran bir hikâyesi var. Bu olay 1725 dolaylarında oluyor.

Kahve daha çok güney bölgelerini sevmiş. Para, Parana gibi bölgeler, Minas Gerais'in bir kısmı... Sao Paulo'nun büyümeye geçmesi ve şimdi ülkenin en büyük kenti olması da kahve üretimine sıkı sıkı bağlı.

Brezilya bir zamanlar dünyada tüketilen kahvenin % 80'ini üretiyordu. Rekabet sonucunda bu oran düştü. Ama Brezilya gene dünya birincisi.

Tabii kahve plantasyonları da köle ticaretini teşvik ediyor.

Kakao yerli ürün. Anayurdu Amerika. Kızılderililer bir besin olarak kullanıyorlar, ama sınırlı bir kullanım bu. Cortes kakaodan yapılmış sıcak bir içeceği Montezuma'nın sarayında tatmış, anlaşılan beğenmişti. Ama bu acı nesneden çikolata yapmanın yolu ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında bulundu. Tabii bu da Brezilya ekonomisine katkı sağladı. Bugünkü durumda dünya kakaosunun yarısını Brezilya ile Fildişi Sahili, birlikte üretiyorlar.

Tabii bir de "kauçuk olayı"mız var, ama onu daha sonra anlatayım.

Brezilya kocaman bir ülke (dünyada beşinci "en büyük"); bu geniş toprakların epeycesini ekvator kuşağında ve ülkenin de üçte ikisi ormanla kaplı. Tarım yapacak toprağın oranı bayağı düşük. Ama o düşük yüzdeli yerlerin verimi iyi.

Genel olarak doğanın cömert davrandığı bir ülke. Saydığım bu tarımsal avantajlarının yanısıra, madenler de var. 1698’de ilk olarak altın buluyorlar. Ardından elmas ve başka değerli taşlar. Minas Gerais’te Mato Grosso’da, başka bölgelerde. Zamanla başka, daha sıradan madenler de bulunuyor. Herhalde henüz bulunmamış yığınlar vardır.

Ekonomiden söz ederken, hayvancılık bakımından da epey ileri olduğunu söyleyeyim.

Evet, kahveyle, altınla kurulan ilişkiler, ülkenin güneyine doğru çekim gücünü artırınca, iki yüz yıl başkent olan Salvador’dan vazgeçecek ve başkenti Rio’ya taşıyacaklar. Bu arada Sao Paulo da büyüyecek.

19. yüzyıla kadar Brezilya topraklarına Portekizli’den başka Avrupalı gelmezken, 19. yüzyılda bu durum tersine dönüyor. İlk yoğun göç Almanlar’dan. Onları İtalyanlar ve İspanyollar izliyor. Bu yeni gelenler o zamana kadar fazla ilgi çekmeyen güneye kayıyorlar: Rio Grande Do Sul. Şimdi burası ülkenin “en beyaz” bölgesiymiş.

Bu arada, Brezilya’ya Asya’dan gelenler de var. Her yere giden Çinliler’den daha kalabalık göç bizim buralardan olmuş. Osmanlı zamanında Lübnan’dan ve Suriye’den çok sayıda insan –genellikle Hıristiyan– gitmiş.

Sao Paulo

Az önce anlattığım uçak yolculuğuyla (fazla sürmedi) Rio’dan Sao Paulo’ya gittim.

Önce ilgisiz bir not: Portekiz dilinde, hece, kelime sonuna gelen bu “o”lar çok genizden bir biçimde telaffuz ediliyor, onun için de “n” sesini andırıyor. Dolayısıyla bu “Sao”, genizden, daha doğrusu gırtlaktan bir “San” gibi. “Ayn”ın “o”lusu.

1554’te Cizvitler kurmuş bu kenti. Daha doğrusu, mütevazı bir misyon, bir manastır kurmuşlar. Zamanla, onun çevresinde kent biçimlenmiş. “Zamanla” dedim, ama bayağı uzun zaman almış bu süreç; sonra hızlanınca da tam hızlanmış. Şimdi dünyanın en büyük on kentinden biri.

Kenti uçakla inerken, havadan, şöyle bir gördüm. Gökdelden geçilmiyor. Yalnız Brezilya’nın değil, kıtanın en yüksek binalarından bazıları buradaymış. Benim bir gökdelen düşmanlığım yoktur, ama özel bir sevgim de yoktur. Brezilya’nın birçok yeri gibi, burada da böyle gökdelenler gecekondular yanyana yığılmalı. Pek seveceğim bir kent olmadığına karar verdim. Kaldığım süre boyunca bu kararımı değiştirmeme yol açacak bir şey olmadı.

Ama, ben de buna uygun bir fırsat yaratmak üzere parmağımı oynatmadım. Şimdi, toplantı çok ilginçti de, onun için mi kenti gezmeye vakit bulamadım;

yoksa, kent gezme iştahım açılmadığı için mi, toplantıya böyle sadakatla sarıldım, böyle bir soru var. Muhtemelen ikinci şık.

Toplantıda epey tuhaf –o çerçevede ilginç– bir şey oldu; onu anlatayım.

Iraklı Laith Kubba vardır; Saddam'ın Kuveyt saldırısında Helsinki Yurttaşlar Meclisi olarak İstanbul'da bir uluslararası toplantı düzenlemiş, Irak, Kuveyt, İsrail'den de birilerini çağırılmıştık. Laith Kubba sürgünde, Birleşik Krallık'ta yaşayan Şii bir Iraklı'ydı. Muhalefet içinde tanınmış bir kişiydi.

Sonra Amerika'ya göçtü, NED'de çalışmaya başladı. Sanırım hâlâ orada. Sao Paulo toplatisından önce gene İstanbul'a geldi. Buradan sonra başka Ortadoğu kentlerine de uğradı. Bir amacı vardı. Ortadoğu ülkelerinin sivil aktivistleri arasında bir haberleşme “network”ü kurma fikri gelmişti akıllarına. Bunun ön-hazırlığını yapmak üzere böyle bir tura çıkmıştı. “Tabii, iyi olur,” dedik.

Sao Paulo'da gene bizi yakaladılar – Özdem Sanberk, Doğu Ergil, ben. Kıbrıs'tan Niyazi de gelmiş miydi, hatırlamıyorum. Galiba gelmemişti. Bu sefer Laith'in yanında, adı aklımda Riad diye kalmış, bir Filistinli, bir de Amerika'da doğduğunu sandığım Mısırlı genç bir kadın. Soyadı Şazlı. Bu, Kuzey Afrika'da ünlü ve geniş bir ailenin adıdır ve o aileden biri de “Şazeliye” tarikatını kurmuştur.

Gene aynı şeyleri söylediler. Bir de şu durum var. Delhi'de ilk toplantıda olmayan bir bölüm eklenmiş: bölgesel atölyeler yapılacak. Daha çok kıtalar halinde, ortak sorunlar konuşmak üzere. Biz “kıta” değiliz ama “Ortadoğu”yuz. “Network” de burada konuşulacak. “Tamam, tabii ki destekleriz,” dedik gene.

O gün geldi, çattı. Bayağı uzun zaman da bırakmışlar. Önce bir “keynote speech”. Bu konuşmayı Lübnanlı, Hıristiyan olduğunu sandığım bir akademik yapıyor. Yirmi dakikada toparlaması gerek.

Adam konuştu. Anladık ki, dünyanın cennet köşesinde yaşıyoruz. Burada herkes iyi, her şey çok iyi, ama bir istisna var: İsrail. O, her şeyi berbat ediyor. Ve o kadar başarılı ki bunu yapmaktaki, her şey gerçekten berbat.

Bu bizim Ortadoğu grubuna İsrail'den gelen yok, çünkü İsrail'den herhangi birinin gelmesini veto etmişler, “Yoksa biz gelmeyiz,” demişler. E tabii, “Netanyahu gelse ne iyi olurdu!” diyecek halimiz yok. Ama İsrail'de de barış aktivistleri yaşıyor, demokratlar var, falan filan. Onlardan birileri çağrılrsa, bir şeyler yüz yüze konuşulabilse, daha iyi olmaz mı?

İran'dan da bir iki kişi vardı. Bir tek Kürt vardı. Türkiye'den biz üç kişiyiz. Klerides'in kızı da bizim atölyeye gelmişti. Geri kalan herkes Arap.

Lübnanlı'yı bir kişinin hafifçe eleştirdiğini hatırlıyorum. “İsrail'den bağımsız bazı sorunlarımız da var,” dedi. Neyse, asıl tartışmalara geçtik. İlk konuşan Laith oldu ve tabii “network” kurma tasarısını anlattı. Bir iki kişi söz alıp “Ne kadar parlak bir fikir! Ne kadar iyi olur!” dedi.

Bir Fash söz aldı. “Bu çok iyi bir fikir,” diyerek lafa başladı. Yararlarını anlattı. “Ama,” dedi, “bu kadar yararlı ve doğru bir işe başlayacaksak, bunu çok iyi bir biçimde yürütmeliyiz. Bir kere başlayıp başarılı bir şekilde yürütemezsek, bunun sorumluluğu da ağır olur.” Mealen böyle bir şeyler söyledi.

Önerilen, kendi aramızda bilgilenmeyi sağlayacak basit bir “network”! Uzun boylu masraflı olan bir iş de değil. Nedir bu “iyi yapmak”, “başarılı olmak”, anlamadım. Bilgisayardan bir şey anlamadığım, tamam, doğru da, bu kadarını ben bile anlıyorum.

Sanırım Laith ya da Riad söz alıp endişelenmek için neden olmadığını açıkladı. Ama tartışma bitmedi. Fash da yeniden söz aldı almasına, ama onun sözlerini tekrarlayan başkaları da vardı.

Uzatmayayım, altı saat mi, yedi saat mi, bu “Bölgesel Atölyeler” için verilmiş zamanın tamamında bu konu konuşuldu ve süre bittiğinde sonuca varılamamıştı.

Arada bir biri çıkıyor, “Bunun parası nereden gelecek?” diyor; birden gerilim artıyor. Herkes ardarda kalkıp Amerikan parasına el sürmeyeceğine yemin ediyor; sonra biri yatıştırıcı bir şeyler söylüyor, ama vakit de geçiyor.

Hayatımda böyle bir şey görmedim. Bir anlam da veremedim. Tartışmanın bir aşamasında Klerides’in kızı –herhalde boğulmuştu sıkıntından– çıktı, başka toplantıya gitti. Kahve arasında biz üç Türk şaşkınlık içinde birbirimize baktık. “Nedir bu? Ne oluyor?” dedik. Ama kimse cevap veremedi.

Bir ayrıntı daha: Ürdünlü bir sendikacı vardı; o da söz alıp bir iki laf ettikten sonra “Zaten bu atölyede Arapça konuşulmalıydı,” dedi. Arap olmayan beş altı kişinin varlığı onu ilgilendirmiyordu.

O sırada öğrendim ki iki gün sonra bu atölyelerle ilgili “plenum” yapılacakmış. Raportörler, ne olduğunu, ne konuşulduğunu, ne kararlar verildiğini anlatacakmış. Bunu öğrenince heyecanlandım. “Bunu kaçıramam,” dedim kendime, “Bakalım nasıl açıklayacaklar, ne oldu diyecekler.”

Nitekim gittim. Sıra Ortadoğu’ya geldi. O Mısırlı kadın –Şazli– anlatacak. İngilizce’si çok iyi olduğu için –bu nedenle “herhalde Amerika doğumlu” diyorum– bu durumlarda onu öne çıkarıyorlar.

Toplantımızın çok parlak bir “Keynote Speech”le açıldığını anlatarak söze başladı. “Bunun ardından,” dedi, “Dahiyane bir fikir ortaya atıldı: bir ‘network’ kurmak...” Bilgisayarla ilişkim asgarî, ama bu bence “dahiyane” falan değil, *basit* bir fikir. “Konu çok önemli olduğu ve büyük sorumluluk gerektirdiği için bütün ayrıntılarıyla ince ince tartışıldı,” dedi. Birdenbire tonunu değiştirdi. “Bölgemizde barışı mahveden, bütün sorunlardan sorumlu İsrail’i kınıyoruz,” makamından bir yöne saptı. İsrail’in yol açtığı çatışmalarda hayatımı kaybetmiş kişiler için salonu bir dakika saygı duruşuna davet etti. Kalkanlar oldu, kalkma-

yanlar oldu. Bir dakika sonra Şazlı Hanım ayağa kalkanlara teşekkürlerini sunup sahneyi terk etti.

Bir kere daha, ağzım açık kaldı.

Ya Laith'e ya da Riad'a rastladım bundan sonra. "Allah aşkına," dedim, "Ne oldu bu toplantıda? Bunun bir açıklaması var mı?"

Hangisiydi, emin değilim, ama çok sakin, normal bir olay anlatır gibi cevap verdiğini hatırlıyorum.

"Orada bir grup insanın bazı arkadaşları böyle bir 'network' başlatmak için proje hazırlamışlar," dedi. "Onların bunu başlatmalarına imkân sağlamak için rakip projeyi durdurmak istemişler."

Dedim ya, bunu sükûnetle söylemesi, normal karşılaması, işin en anlaşılabilir yanı.

İki tane "network" kurulursa ne olur? "Bu bir kayıp" mı? İlle birinin öbürünü durdurması mı gerekiyor?

Sao Paulo toplantısında bir yenilik daha yapılmıştı. İnsan hakları ve demokrasi alanında önemli bir eylem yapmış kişilere –ya da gruplara– ödül veriliyordu. Son akşam, son ortak yemek yenirken bu tören de yapıldı. Dokunaklıydı.

Şimdi bu anlattıklarımın Sao Paulo'yla, yani bu "kent"le, herhangi bir ilgisi yok. Ama benim de bunlar dışında Sao Paulo üstüne bir bilgim yok.

Anlattığım bu akşam yemeğinin ertesi günü, gezime devam etmek üzere Sao Paulo havaalanına gittim. Menzilem Manaus'tu. Amazon üstünde bir kent. Ama bu uzun yolu bir aktarmayla katetmem gerekiyordu: Brasilia'da duracaktık. Hem de bayağı uzun duracaktık. Elimde imkân olsa bu kesintiyi yapmadan gitmeyi tercih ederdim. Ama madem böyle olmak durumunda, buna da fazla itirazım yok. "Ne görsem kârdır," dedim.

Brasilia

Sao Paulo'dan Brasilia'ya gelmek, yolun üçte biri gibi bir şey. Burada dört beş saat beklenecek. Beklemektense, biraz paraya kıyayım, taksi tutup beni kendine göre, önemli yerleri göstererek gezdirmesini söyleyeyim, diye düşündüm. Fikir belki parlaktır da Brezilyalı şoföre ben bunları hangi dilde anlatacağım?

Sonunda bir saat kadar, pek anlamlı olmayan –şoförün hiç anlam veremediği– bir gezintiden sonra, umudumu kesip alana dönmesini söyledim. Epey de para bayıldım. Sao Paulo'dan sonra, bir Brezilya kenti daha görememiş oldum böylece. Uzun boylu dert değil.

Brasilia da çağdaş dünyanın yapay başkentlerinden biri. Bu bakımdan belki Türkiye de bir "öncü" sayılabilir. İstanbul'u bırakıp Ankara'yı başkent yapmak, sonuçta aynı mantık. Pakistan en büyük kenti Karaçi'den rahatsız oluyor. Ra-

valpindi'de yeni bir kent kurmaya karar veriyor (1959). Böylece, 1961'de İslamabad'a başlanıyor, şimdi başkent. Bilenler, ileri derecede yapay bir kent olduğunu söylüyor. Yapımı da sanırım hâlâ devam ediyor.

Brasilia'nın tarihleri de buna yakın. Gerçi orada, iç kesimlerde fazla hayat olmadığı için, ta 1780'lerde "Burada bir kent kursak" diyenler olmuş. Ama demekten öteye geçmemişler, 1950'lere kadar. 1956 dolaylarında inşaata girişiyorlar.

Bu tip kentler bana Esperanto dilini hatırlatıyor. Brasilia için "iyi düşünülmüş, iyi planlanmış" demek mümkün; paradoks, ne kadar "iyi"yse o kadar yapay olması. İslamabad'ı hiç görmediğim için bir kıyaslama yapmama imkân yok. Aslında orada da iyi mimarlar, şehircilerin çalıştığını biliyorum. Brasilia büyük ölçüde Niemeyer'in eseridir. Ülkeye gelir gelmez birkaç kitap edininip okumaya giriştiğim için Brasilia hakkında da bir şeyler öğrenmiştim. Merkezde "Üç Erk Meydanı" (yani "kuvvetler ayrılığı" ilkesi). Meclis, Katedral. Bunların önünden geçirebildim adamı. Modern mimarinin güzel örnekleri...

Oscar Niemeyer Alman kökenli Brezilyalılar'dan olsa gerek. Rio'dan. Doğumu 1907. Bu yakınlarda öldü diye biliyorum. Brezilya'nın bir başka önemli mimarı olan Lucio Costa ile birlikte çalıştı. 1930-40'larda yeterince nam yapmıştı. Bu arada siyaset adamı olan Kubitschek'le de ahabap olmuştu. Kubitschek 1956'da Cumhurbaşkanı seçilince Niemeyer'i Brasilia projesi için iş başına çağırdı. O da gene kısmen Costa ile işbirliği içinde kenti kurdu, birçok önemli ve ilginç bina yapmıştı. Bunların arasında başyapıtı çok özgün bir yapı olan Brasilia Katedrali'dir bence.

Le Corbusier ile de çalışmışlığı vardı. Onun yalın işlevselci anlayışına yakın olduğunu sanıyorum. Öte yandan, "Brezilya mimarisi", ülke kurulduğundan beri, Portekiz barokuydu. Yani Niemeyer "ulusal gelenek" aramaya başladığında, kendi zevkine pek de uymayan süslü bir üslûpla başbaşa kalıyordu. Ama sonuç, kim ne derse desin, başarılı. Modern mimarinin gerçek ustalarından biri, Niemeyer.

Amazon'da otel

Sao Paulo'dan erken bir saatte yola çıkmama rağmen, Brasilia'daki bekleyiştten ötürü, Manaus'a ancak gece geç vakit gelebildim. Taksiyle otele gelmek fazla uzun sürmedi. Otelimin adı Tropical. İki katlı, yayvan bir bina. İlk gelişte, geceyarısı fazla bir şey görmeden yattım. Sonra, geniş bahçeler içinde, yemyeşil bir alanda olduğumuzu anladım.

Yatmadan önce, Amazon'a motor seferleri olduğunu da gördüm. Sabah sekiz gibi erken bir saatte otelin önünden motor kalkıyor; epey bir saat dolaştırdık-

tan sonra geri geliyoruz. Tamam. Ben de zaten Amazon'u görebilmek için buralara gelmiştim. Erken motora yetişeyim ki çevreyi görecek zamanım olsun. Sürem kısa.

Amazonas Bölgesi'ndeyiz. Brezilya'nın eyaletleri (devletleri) arasında en büyük olanı bu. Bir buçuk milyon metrekare. Nüfus iki milyonu bulmuyor. Çünkü ormanlarla kaplı. Kızılderili nüfusun hemen hemen tamamı bu bölgede yaşıyor. Manaus da bölgenin başkenti.

Sabah, motorun kalkış saatine uygun bir saatte kalktım, giyinip indim. Allah Allah! Otelde in cin top oynuyor. Niye böyle? Nasıl gideceğiz? Motorları işleten firmanın ofisi kapalı, kapısı kilitli!

Nasılsa uyanık bir müstahdem bulup herkes nerede diye sordum. "Daha çok erken," dedi. "Nasıl erken? Saat kaç?" Saat altıymış. Haydaa! Benimki sekiz!

Meğer burada saat farkı oluyormuş. Manaus daha batıda. Ama iki saat farketirecek kadar olmamalı. Ekvator'a yaklaşmak da saati etkiler mi? Bunu hâlâ anlamış değilim.

Daha iki saat var ama gidip uyuyamam artık. Bu ıssızlıkta nasıl zaman geçireceğim de meçhul! Şöyle bir bahçeye çıkayım, dedim, çıktım.

Buyurun, bahçede hayvanat bahçesi var! İddialı otellerin müşterilerine böyle küçük armağanları olur. Memleketin revaçta nesi varsa, onların satıldığı dükkanlar bulundurulur, örneğin. Burada demek ki hayvan bol.

Bir otelin açtığı hayvanat bahçesi ne kadar zengin olabilir? Doğrusu bu bayağı zengindi. İki jaguarla başlayalım. Çok güzel hayvan, tabii. Bir de, şimdi adını unuttum, daha küçük boyda bir yaban kedisinden iki tane vardı – vaşak boyunda. Onlar da jaguar gibi, benekli. Dünyada en büyük yılan, boa gibi zehirsiz, anakonda. Ondandır bir tane var. Lama ailesinin çeşitli üyeleri burda: guanako, vikuna, alpaka. Lama ile alpaka en az İnkâ medeniyetinden bu yana evcilleştirilmiştir; vahşisi bulunmaz. Öbür ikisiyse evcilleşmemiştir.

Güney Amerika'nın kendine özgü hayvanları var tabii. Örneğin tapir. O da burada hazır ve nazır. Gerçi tapirin bir de Malezya'da yaşayana var ki bu dağılımın sırrı hâlâ çözülmedi. Pekari ilk kez burada gördüm. Bu da yaban domuzuna akraba gibi, ama daha ufarak bir otobur ya da düpedüz *obur*! Bir ölçüde evcilleşebiliyor.

Bu evcilleşme konusu önemli. Koca Amerika kıtasında, kuzeyinde güneyinde, evcilleşen hayvan yok gibi – kuzeyde lama ile alpaka da yok. Sonuç: süt sağacak hayvan bulunmuyor. Bunun genel beslenme üstünde etkileri var, ama nüfusu doğrudan etkiliyor. Kadınlar çocuklarını uzun süreler boyunca emzirmek durumunda kalıyor. Süt veren anne hamile kalmadığı için doğum yapma araları uzuyor. Bu da nüfusu düşük bir düzeyde tutuyor. Amerika kıtasında bu nedenle nüfus çok düşük kalmıştır.

Dönelim bahçemize. Armadillo denen benzersiz yaratık... Ünlü tembelhayvan. Timsahlar, birtakım kuşlar. Rengârenk papağanlar, tukanlar; Rio'da gezinirken habire tepede halkalar çizdiklerini gördüğüm esmer akbabalar; kondor. Daha da kimbilir neler.

Severim hayvan seyretmeyi. Bu bahçe sayesinde kolay geçti iki saat. İnsanlar peyda olmaya başladı. Herhalde kahvaltı filan da yaptık.

Dokuzdu galiba. Yola çıkıyoruz. Bir Japon aile geldi. Üç kuşak. Dede var, çok yaşlı. Hani ölmüş de, üzülmesin diye söylememişler, onun için haberdar olamamış. Ne görüyor ne anlıyor, belli değil. Daha birkaç kişi var, Amazon'u gezmeye gelen.

Manaus aslında Amazon'un *başladığı* yer. Bu, ilginç bir hikâye. Temelde iki büyük akarsuyun birleşmesinden oluşuyor. Güneydeki nehir, Peru'daki And Dağları'ndan doğuyor, kendisi de birçok kol toplayarak geliyor. Kuzeydeyse, Kolombiya'nın oralardan gelen Rio Negro (Kara Irmak) var. Bu ikisi, Manaus'un on, on beş kilometre batısında birleşip Amazon oluyorlar.

Birleşmeleri bir tuhaf: geldikleri yatağa göre, akışlarının hızı farklı. Isıları da farklı. Gene geçtikleri yerden topladıkları maddelere göre renkleri de farklı. Güneyden gelen Punus killi bir araziden geliyor olmalı. Bayağı kırmızımtrak suyu sanırım epey de yoğun. Öbürüyse adı üstünde, *kara!* Bunlar kavuşuyor ama karışmıyorlar. On kilometre kadar, yanyana, ama karışmadan, biri kara, öbürü kızıl akıyorlar. Motorun ortasında durup bakınca (o da tam ortadan gidiyor bunu göstermek için) sağında kırmızı, solunda kara suyu olan birer nehir görüyorsunuz. Sonunda yavaş yavaş karışıyorlar.

Benzerini Beyaz Nil'le Mavi Nil'in birleştiği Hartum'da da bir ölçüde görüyorsunuz, ama Amazon çok başka. Bu doğa fenomeni burada çok çarpıcı.

Bu fenomen işin başı. Göreceğimiz başka ilginç şeyler de olacak.

Örneğin nilüferler. "Nilüfer" dedik ama, devasa çiçekler bunlar. Üstüne söyle bir yaşında bir bebek yatırsan "Bana mısın?" demiyor, yuzdürüyor çocuğu.

Ama bunu gördüğümüz yer aslında daha ilginçti. Bir noktada yanaştık, karaya çıktık. Burada, ahşap bir yol, bir köprü yapmışlar. Esbab-ı mucibesi, yeşilliğin içinden geçebilmek. "Yağmur ormanı", "cangıl" ne demek, anlıyor insan. Yoğun mu yoğun bir yeşil. İççe, üstüste bitkiler. Bunun içinden yürümeye kalksan, sanırım en büyük tehlike nereye, neye bastığımı bilmeden, görmeden yürümek olacaktır. Ve kimbilir neler vardır o yeşilliğin altında, sokmak, ısırarak vb. üzere bekleyen.

Onun için bütün o yeşilliğin üstüne çıkan ahşap bir yürüme yolu yapmışlar. Beş on dakika yürüdük, Japon dedeyi de yürüttüler, göl gibi bir yere geldik. Beş altı metre yüksekteyiz. Burada, işte, o kocaman nilüferler. Ama yalnız nilüfer değil. Timsahlar da orada. Amerika timsahı Afrika'nınkinden daha ince narin.

Adına da kayman demek gerek. Bunlar öyle çok büyük değildi. Boyları bir metre falan. Kuzey Amerika'nın aligatörlerinden de farklı bunlar. Amazon kaymanları ailenin en ufak tefek üyeleriymiş. Öyle yatıyorlar sığ suların içinde.

Öğle yemeği vakti geldi. Gene karaya yanaştık. Burada da ahşap bir iskele yapmışlar. Epey geniş. Lokanta bunun üstünde kurulu. Ama lokantadan başka yerli satıcıların turistlere mal satması için bırakılmış bir boş alan da var. Nedir, satıcıların turistlere satacağı mallar? Az sayıda el işi bir şeyler var ama asıl mal gene hayvanlar! Yerde papağanlar, Amerika maymunları geziniyor. "Ai" de denilen tembel hayvanlar genellikle bir çocuğun kucağında. Bu yaratık gündüzleri hayatını ağaç dallarından asılarak ve kamufler olarak geçirdiği için "asgari hareket" kuralına göre koşullanmış. Ancak gece karanlıkta harekete geçiyor. Anakonda satan çocuklar dahi var. Onlar da yılanlarıyla sarmaş dolaş. Birkaçı da kayman yavrusu satmakta. Yavru mavru, ama çenelerine kalın lastik takılmış, ağızlarını açamıyorlar.

Peki, bunları alıyor mudur turistler? Yani bir aligatör alıp uçağa binip Paris'e, Amsterdam'a vb. giden oluyor mu? Bu kadar satıcı burada salındığına göre, bir şeylerin satılıyor olması lâzım. Alan görmediğim için merakımı dindiremedim.

Adını hiç duymadığım bir meyva suyu içtim. Brezilya bu eksotik meyvalarıyla da ünlü, tabii. Çok hoşuma gitti, bir tane daha istedim. Meğer içtiğim, son şeymiş. Şimdi de adı aklımda değil.

Burada lokantayı işletenler, hayvan satıcıları, hepsi Kızılderili.

Nehir balığı pişiriyorlar, doğal olarak. Ben de ondan ısarmadım. İri kıyım bir balık. Tadı güzeldi.

Yemekten sonra gezi devam etti. Kente girdik. Limanı gördük. Liman ilginç. Burada yağışlı mevsim ile kuru mevsimde, su yükselmesi, su alçalması, oldukça büyük boyutlarda, 12 metre fark oluyor. Onun için sabit bir liman kurmanın anlamı yok. Limanı bir İngiliz şirketine ısarmamışlar. O da demirden, ama yüzen bir liman yapmış. Bayağı sıkı teşkilât.

Kente gelince, orada da görmek istediğim yerler var, orada indim. Yeniden otele dönmedim. Başka uğrayacak yer –teknede yani– kalmamıştı.

Burada Amazon faslına son verirken, insanı şaşırtan bazı rakamlar da söyleyeyim. Amazon dünyanın "en uzun" nehri değil; ama sanırım ikincisi. Rekor kırdığı düzey, taşıdığı su hacmi. Kaynakları, kolları bol; bunlar da sonunda And Dağları, oradaki karlar. Böylece, dünyada varolan bütün akarsularda akan suyun yaklaşık dörtte biri Amazon'da akıyor! Bu, çok şaşırtıcı değil mi? Suların kabarık olduğu mevsimde denize saniyede 180.000 metre küp su dökülürmüş! Bunu da akılda tasarlamak güç.

Benim görebildiğim oldukça küçük kısmında deniz izlenimi verdiği oluyordu. İçindeki hayat da zengin. Balık çeşitlerinden biri de ünlü piranha.

Bu inanılmaz yeşillik, şimdi tehdit altında. Çünkü insanların yok etme gücü

de engel tanımıyor. Belli başlı sorunlardan biri, hayvancılık yapmak isteyenlerin ormanları yakıp yok edip açılan alanları otlığa çevirme çabaları. Bu işin içinde Mc Donald's'ın ciddi bir biçimde yer aldığı söylentisi de kulağıma çalındı, ama ayrıntılarını bilmiyorum. Daha doğrusu, “köfte” yapacağı hayvanları yetiştirecek çayırklar bulmak için ormanları yok ettikleri söyleniyor da, bunun doğruluk derecesini ve işin çapını bilmiyorum. Bu orman alanları için “akciğer” metaforunu kullanırız. Amazon havzası dünyanın en önemli akciğeridir. Oradaki tahribat bütün dünyayı etkiler. Amazon'un yükselmesi, alçalması, alçalırken arkasında bıraktığı alüvyon, ormanların kendilerini yenilemesine imkân hazırlamakla birlikte, insanların doğal süreçlere burunlarını sokarak dengeyi bozmaları, çok kısa süre içinde kuraklaşmaya da yol açabiliyor. Çürüyen organik maddelerin büyümekte olan yeşillığe gübre olması süreci sekteye uğrarsa, o gümrak ormandan kala kala bir kuru çayır kalabiliyor. Onun için Amazon'da tehlike çanı çoktan çaldı. Şimdi devlet de bunu ciddiye almış durumda.

Toprağın görece daha kuru olduğu bir noktada daha karaya çıkıp biraz yürümüştüğ. Bizim dünyamızda bilmediğimiz, tanımadığımız ağaçlar uzamış gitmişti. Rehber onların özelliklerini anlatıyordu. Kökleri dikkatimi çekmişti. O kadar büyük bir ağacın yeraltına uzanan müthiş kökleri olduğunu düşünürsün. Belki öyledir, ama görünüşe göre sanki kökler yer üstünde –yanlara doğru– yayılıyordu. Sonra Portekiz'de dolaşırken bir parkta kökleri bunu andıran ağaçlar gördüm. Herhalde buradan götürülmüştü.

O kısa gezintide bir de termitlere rastladık. “Beyaz karınca” da denilen bu hayvan aslında anatomi bakımından karıncadan çok hamamböceğine yakınmış. Ama yaşama biçimi karıncaya çok benziyor. İşçi ve asker kastlarının olması (görmüyor ve üremiyor bunlar), bütün koloniyi bir “kraliçe”nin doğurması, karınca ile paralel. Ama bir kraliçe termitin 60, 70 yıl yaşaması çok şaşırtıcı –uzun yaşamak bir “kraliçe” özelliği midir, diye düşünüyor insan.

Termitler yuvalarını toprakta yapabiliyorlar. Yuvanın yüksekliği birkaç metreyi bulabiliyor. Bunun içi koridor, dehliz dolu ve yiyeceklerini stokluyorlar (gene, karıncalar gibi). Ama bir de, ağaçta yuva yapabiliyorlar. Böyle olunca, yuva bir süre sonra ağacı boğuyor ve öldürüyor. Gezdiğimiz alanda o kocaman ağaçlardan, termit yuvası yüzünden devrilmiş birkaç tane gördük.

Manaus: Kauçuk ve opera

Amazonas'ın Brezilya'nın en düşük yoğunluklu nüfusa sahip eyalet olduğunu yazdım. Nedeni, cangılın üretime izin vermemesi. Geçenlerde, henüz kimsenin bilmediği bir Kızılderili kabilesinin bulunduğu dair bir haber çıktığı hayal meyal hatırlıyorum.

Buranın başkenti Manaus: bütün bölge nüfusu (1985 rakamları var elimde) 1.722.250. Manaus'ta nüfus (ama bu çok daha yeni, 2004 rakamı) 1.665.900. Demektir ki zaten herkes bu kentte toplanmış.

Bunun da tarihî bir nedeni olacak elbette: var, kauçuk! Lastik ya da kauçuk ağacı Brezilya'nın yerlilerinden, sıcak havayı seven, tropikal iklimde yaşayan bir ağaç. Evlerde süs ağacı olarak kullanılır hâlâ. Ama doğada büyür, kocaman olur. Bazı ağaçlar sakız gibi, reçine gibi salgılar salarlar. Kauçuk da öyle. Ama onun salgısı lateks. Yenir içilir bir şey değil.

Onun için yüzyıllarca kendi başına varolmuş, insan hayatına pek karışmamış. Otomobilin icadına kadar! Öncüler, malûm, Daimler ve Benz, tarih 1880'ler. Derken Amerika işin içine giriyor: önce Packard, sonra Ford.

Böyle bir alet, besbelli, tekerlek üstünde gidecek. Ama bunun demir tekerlek olması mümkün değil, bin çeşit sakıncası var. Tahtadan yapsan, onun da kendine göre sakıncaları eksik değil. Tekerlek sert olmalı, ama yumuşak bir şeyle sarılmalı. Yumuşak bir şey, esnekliği olan bir şey olmalı. İşte bunun cevabı da kauçuk.

Böylece gözler Brezilya'ya, kauçuk ağacına çevriliyor. Göz çevirmekle kalmıyor, bir yığın adam, aralarında birçok üçkâğıtçı, "aventurier" sergerde, Amazon yolunu tutuyor. Tabii Brezilya oligarşisinin belirli ileri gelenleri de bu yeni kârlı işte yaya kalacak değil. Böylece bölge şenleniyor.

Manaus kenti ta 1669'da, Portekizliler'in yaptırdığı bir kaleyle kariyerine başlamış. Adı da kıyı boyunda yaşayan bir Kızılderili kabilesinin adından alınmış. 1850'de, henüz kauçuk patlamadan, eyaletin başkenti olmasına karar verilecek kadar büyüyor.

"Patlama" için, başlangıç tarihi olarak, 1890 diyebiliriz belki. Bunu izleyen büyüme, gelişme bayağı hızlı. 1892'de başkentliğinin yanısıra Piskoposluk Merkezi oluyor. Dolayısıyla bir de Katedral yapılıyor. Yukarıda değindiğim liman da 1902'den. Liverpool'da yapıp getirmişler. Bu zamana kadar bir "Manaus kaymak tabakası" oluşmuş durumda.

Büyük gelişme kauçuğa bağlı ama bu kocaman bölgede petrol de çıkıyor, hayvancılık da yapılıyor; bir yığın ekonomik etkinlik var. Bunların hepsinin ihraç limanı Manaus.

Otomobil işi dünyanın en önemli işlerinden biri, ta başından beri. Bu üretimle uğraşan devler, onun herhangi bir parçasının üretiminde bir başkasının tekelleşmesine göz yummazlar. Bu kauçuk işinde erken davrananlardan biri, benim önceki ciltlerde anlattığım Belçika Kralı II. Leopold oldu. Özel malı olarak üstüne oturduğu Kongo'da kauçuk ağacı yetiştirmeye girişti. Adamları, yerlilere kauçuk toplatmak için akla hayale gelmedik zulüm uyguladılar. Ama bu arada Batılılar kauçuk üretimini daha da doğuya, Asya'ya kaydurdular. Endonezya'dan

Hindiçini'ye, Sri Lanka'dan Çin'e birçok ülke Brezilya'yı çoktan sallamış durumda. Bir yandan da, öncelikle petrolden, yapay kauçuk üretimi ilerledi. Dolayısıyla Brezilya'nın kauçuk zenginliği hızını, haşmetini kaybetti.

Ancak, o haşmetli zamanın Manaus'ta bir izi, eseri var, hâlâ duruyor. O altın yıllarda Manaus'un kauçuk zenginleri bir araya gelmişler, "Bu kadar para kazanıyoruz. Ne yapsak?" demişler. Burjuvanın "kültür"le tanıştığı andır bu. Yüzyıl sonu yaklaşırken Avrupa burjuvazilerini opera merakı sarmıştı. Varsa yoksa opera. Tüketimi de güzel. Giyiniyorsun, kuşanıyorsun. Kıyafetini, mücevherlerini elâleme gösteriyorsun. Sen onları beğenmiyorsun, onlar seni. Ama herkes herkesi kıskanıyor. Operadan iyisi yok. Ufak bir gecikmeyle, 1890'larda, Manaus'un kauçuk baronları da operada karar kılmışlar. 1896'da bina bitmiş. Bu yıllarda burada neler temsil edildi, öğrenemedim. Ama herhalde anlı şanlı bir liste vardır.

Derken kauçuk piyasası çekmiş. Manaus'un pabucu büsbütün dama atılmış ama altın çağ kapanmış. Onunla birlikte opera da kapanmış. Daha doğrusu, opera olarak kapanmış, kentin şanlı geçmişinin tanıdığı bir müze olarak açılmış – adı hâlâ "Teatro Amazonas".

Benim de motoru erken, kent ritiminde terketme nedenim bu; okumuşum hikâyeyi, operayı göreceğim.

Yürüyerek gittim, kenti de biraz tanımaya çalışarak. Kalabalık, canlı çarşılardan geçtim. Operaya geldim. Biletimi de aldım (5 real'e) ya, rehbersiz gezilmeyormuş. Fazla meraklısı da yok talihsiz operanın – grup olmasını beklemeye karar verirsek ne kadar bekleyeceğiz, belli değil. Bizden önceki grubun turu bitince, "Haydi, beklemeyelim," dedim. Böylece, tek rehber-tek müşteri düzeniyle geldik operayı. Şık, tabii. Aklımda kalan bir şey, döşemesi, koltukları, sahnesi, yani toplam ahşap aksamında otuz beş kadar farklı ağaç kullanılmış olması.

Kubbeli bir bina, Avrupa'daki pek çok opera gibi. Cephesi yuvarlak bir alınlıkla taçlanıyor. En yüksek tavanlı bölüm ikinci katı (hepsi üç katlı). Cephesi sütunlu.

Çıkışta biraz daha salındım. Akşam bastırıyordu. Zaten erken, beş buçuk, altı arasında güneş batıyor. Bir taksiyle otele döndüm. Hayvanat bahçesi tarafında değil de, bir başka yanda, gene açık hava lokantaları yapmışlar. Her şey zevkli, güzel. Burada bir akşam yemeği (gene, nehir balığı). Yarın erkence bir uçakla Salvador'a uçağım.

Salvador

Brezilya'nın ilk büyük kenti –başkenti– Salvador, nam-ı diğer, Bahia. Bahia ayrıca bölgenin adı. Burada, denize yakın bir otelde kalacağım. Manaus gibi, burada da iki gece; ama buraya erken geldiğim için biraz daha fazla vaktim olacak.